

Faiq Ələkbərlı

*AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru*

VIYazı

Ümumilikdə, 19-cu əsrdə Azərbaycan türklərinin çar Rusiyasına qarşı verdiyi istiqlal mücadiləsinin ədəbiyyatda ya da mədəni mühitdə izləri: 1) Cavad xanla bağlı şeir və dastanlarda, 2) Şeyx Şamilə bağlı şeir və dastanlarda, 3) Qaçq dastanları və Aşıq ədəbiyyatında, 4) Milli mütəfəkkirlərimizin əsərlərində öz əksini tapmışdır. 1 Cəfəroğlu həsab edir ki, çar Rusiyası Qafqazı, o cümlədən Quzey Azərbaycanı işğal etdikdən sonra əski örf, adət və şəriət yerinə yeni rus "zakon"larını qoyması yerli-məhəlli Türk həyatı üçün böyük bir təzad təşkil edirdi. 2 Bu anlamda da, Cəfəroğlunun fikrincə, çarizmə qarşı mücadilədə milli adət-ənənələrə bağlı istiqlal duyğusu ilə yanaşı İslam dini də çox ciddi, mühüm yerə malik idi: "Ruslara qarşı yeganə irəli atılacaq təhrikkar (ən mühüm) şüar İslam dini idi. Zira, ruslar məhəlli əhali nəzərində sırf istiqlal düşməni olaraq qalmamış, eyni zamanda İslam din və etiqadını baltalayan və təhqir edən bir ünsür olaraq tələqqi edilmişdir".

XIX əsr Quzey Azərbaycan mütəfəkkirlərinin, şairlərinin bir sözlə, milli ziyalıların (A.A.Bakıxanlı, Əbdürrəhman Ağa Dilbazar oğlu, Hətəm, Q.Zakir, Gəncəli Həsən, Ağa Məsih Zəbih, Aciz, Zərdabi, Nigari və b.) böyük qismi nə torpaqlarımızın Rusiya tərəfindən işğalına, nə də milli törələr və şəriətinə rus "zakon"larının işlədilməsinə heç bir zaman razı olmamışlar. Məsələn, Gəncəli Həsənin şeirlərində Cavad xanın və oğlu Hüseyinqulu bəyin 1804-cü ilin yanvarın üçündən dördünə keçən gecədə Rusiya ordusu tərəfindən şəhid olması, o cümlədən "Mosko"nun (Moskvanın) Gəncə xalqını qırğına uğratması əks olunmuşdur. 4 Əbdürrəhman Ağa Dilbazar oğlu (Şair) da "Gəncə qırğını" müxəmməsində rusların həm Cavad xanı ilə oğlunu hansı şəraitdə şəhid düşürməsindən, həm də Gəncədə türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi qırğından bəhs etmişdir:

**Rus Gəncə şəhərini viran eylədi
Kafir İslam halın yaman eylədi. 5 6**

Yaxud da:

**Kimləri dövrandə beş gün bər-qərar etmiş, fələk,
Kərbəla dəstində şahı dilfakar etmiş fələk,
Ol Cavad xanı ki, sahib-intizar etmiş fələk,
Ol Hüseyinqulu ağanı xaksar etmiş fələk,
Ayinə tək jəng olub gül çöhrəsi xunbardən.. 7**

Şəki camaatının Rus işğalına qarşı mücadiləsinə "Oldu" dastanında qələmə alan Hətəm adlı şairə gö-

rə isə, indi kafir rusların müsəlmanlara divan tutması, ona peyğəmbər dövründə baş vermiş "köç", "rihlet" dövrünü xatırladır. 8 9 Məhəmməd bəy Cavanşir Aşiq (?-1861) də Böyük Azərbaycanın bir hissəsini işğal edən Rusiyaya nifrətini ortaya qoymuşdur ki, onun "Tövbenamə" adlı tərcibəndi buna yaxşı bir nümunədir:

**Rəhm qıl bari Xudaya ki, günah-karam mən
Asiyü bədəmül Rusiyəhü xaram mən.**

Bu dövrdə Rusiyanın Türk-müsəlman torpaqlarını işğal etməsi ilə qətiyyətlə razılaşmayan Arif Mustafa

Ümumiyyətlə, Aciz Azərbaycanın bir hissəsini işğal edən ruslara nifrətini heç vaxt gizlətməmişdir. Onun fikrincə, ruslar o cümlədən bütün "xaçpərəstlər" gizli, riyakar oyunlarla türk-müsəlman xalqlarının başlarına oyunlar açmış, onların torpaqlarını ya işğal etmiş, ya da özlərindən asılı vəziyyətə salmağa çalışmışdır ki, bunlardan ən çox zərər gören də Qacarlar, o cümlədən Azərbaycan türkləri olmuşdur. 13 Çar Rusiyası ilə müharibədə Qacarların məğlubluyyətinə üzülən Aciz yazırdı:

Gərək ölmək, nə dönmək, sər verib sərdarlıq almaq

dövrə olduğu kimi, bu gün də Şeyx Şamil Qafqaz xalqlarının böyük əksəriyyəti, o cümlədən Azərbaycan türkləri üçün Rusiya işğalına qarşı milli-dini dirənişdə birlik və bərabərlik simvoludur.

Həmin dövrdə bunu yaxşı dərk edən Azərbaycan Türk şairlərindən Osman Biçarə "Şeyx Şamil" adlı şeirində Dərbəndi, Qubanı, Şirvanı, Gəncəni, Qarbağı və digər türk-müsəlman torpaqlarını da kafir ruslardan təmizləməsi üçün Şeyx Şamilə Allahdan kömək diləyirdi. Biçarəyə görə, həmin dövrdə Rusiya bütün müsəlmanların ümumi düşməni, Şeyx Şamil isə həmin kafir düşməne qarşı mücadilə aparan bir qəhrə-

birleşmək istəyinə gətirib çıxarmışdır. Fikrimizcə, xüsusilə dini və milli kimliyi bir-birindən ayırmaq, dini və siyasi mənada millət anlayışını fərqləndirmək, dini-müsəlman adlı millətin deyil də, siyasi-ideoloji mənada bir Azərbaycan türklərinin tarixinin, ədəbiyyatının, fəlsəfəsinin yazılması bu məsələlərdə son dərəcə önəmli rol oynamışdır. Hər halda faktır ki, Azərbaycan türkləri arasında ictimai-siyasi və mədəni mühitdə millət, milli tarix, milli dil, milli qəzet, milli əlifba, milli teatr, milli dövlət anlayışları Azərbaycanın quzeyində yaşayan mütəfəkkirlər tərəfindən yenidən ortaya atılmış və bu anlayışla-

Quzey Azərbaycanda Milli Azadlıq Hərəkatının yaranması və əsas mərhələləri

Ağa, Kazım Ağa Salik, Ağa İsmayıl Zəbih və başqa şairlərimiz də milli adət-ənənələri və şəriəti inkar edib Rus qanunlarına boyun əyənləri tənqid etmişdir. Məsələn, Zəbih bir şeirində yazırdı:

**Bəzi kəs inkar edər qanuni-şəri ruzü şəb,
Bu şəriətdən qılar qanuni-rus müntəxəb,
Etmədi inkar haqqı-Mustafa çüz Buləhəb,
Getməzəm şərə - sölərdi ol hımanı-biedəb,
Bizlərə şəri nə lazım kim, bu, divan istəməz.**

Beləliklə, Azərbaycan Türk ziyalıları Rusiyaya qarşı aparılan mücadilədə milli hisslərlə yanaşı, dini hissin də mühümlüyünü dərk etmiş, hətta din düşməni ruslarla mübarizədə Osmanlı və Qacarların birgə addımları atmaq, ittihad etmək niyyətlərini də müsbət dəyərləndirmişlər. Məsələn, Aciz hesab edirdi ki, din düşməni Rusiyaya qarşı Türkiyə və Qacarlar arasında bağlanan ittihad hissi daha da gücləndirilməli və öz əməli əksini tapmalıdır:

**Rumu (Osmanlı) İnan (Qacarlar) xəlqi açmış dərğəhi xəllaqə əl
Oldu mərquni-icabət bu dua əmma qərib.**

**Tapdı ülfət iki dövlət gəldi elçi Rumdan,
Vəh nə elçi, gövhəri-zati kimi adı nəcib.**

Buna iqrar edən yox, hansı düşmənlər şikar oldu.

**Güni ki, Gəncədən sındı, sipahicəngü çaqdı,
Haman gün onlara rudi-Ərəs darül-qərar oldu.**

**Çəkib gər Gəncədə rəncə sipahü şah, şahzadə,
Xətibin qanı ilə xaki-Gəncə lələzər oldu. 14**

Çar Rusiyasının Qacarlara qarşı tutduğu siyasəti isə Aciz belə izah edirdi:

**Bu rəvadır ki, salib məmləkəti-İranə –
Bu qədər fitnə gör ol xaçpərəst, nəsrani?!**

**Din gedə, qəbzeyi-İslamə düşə zülməti-küfr,
Canü dildən çağırın yox, Əliyi-İmrani. 15**

Qeyd edək ki, 19-cu əsrdə Şeyx Şamilin başçılığı ilə çar Rusiyasının müstəmləkəçiliyinə qarşı Qafqazda başlayan milli-azadlıq hərəkatı da Azərbaycan Türk ziyalılarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Çünki çar Rusiyasının işğalından sonra Azərbaycan türkləri, o cümlədən Qafqaz xalqları Şeyx Şamilin başçılığı altında bir yerdə müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə aparmışlar. Şeyx Şamilin başçılığıyla çar Rusiyasına qarşı verilən milli azadlıq mücadiləsi Qafqaz xalqlarının bilriyinin ən bariz nümayişi idi. Ona görə də həmin

man idi:

**Şeyx Şamil ki bugün qeyrəti İslam eylədi
Nüsrəti bəxş buna irad-ü yezdan eylədi. 16**

Həmin dövrdə Osman Biçarə kimi, Mahmud, Müəzzin Turab və başqa ziyalılarımız da "Qazavat", "Cihad" adı altında Rusiya müstəmləkəçiliyinə qarşı mübarizə aparan Şeyx Şamilə şeirlər yazmış, ancaq Qafqaz xalqlarının liderinin rus hakimiyyətinə boyun əyməsindən sonra ümitsizliyə düşər olmuşlar. Məsələn, Müəzzin Turab Şeyx Şamilin çar Rusiyasına qarşı verdiyi milli-azadlıq mübarizəsini dayandıraraq ruslara təslim olmasını bütün Qafqaz xalqları, o cümlədən də Azərbaycan türkləri üçün "vay günü" adlandırmışdır. Turab yazırdı:

**Qazavata hücum etdi üzümüz,
Heyf zaya getdi gözəl dinimiz,
Ax vay oldu axınımız günümüz,
Vay günüdür, müsəlmana vay günü!**

**Avar, Qumux, Qafqaz tacu taxtını,
Yandırdı kyuni şəhər axtını,
Dərbənd, Bakı, Quba, Sanbur baxtını,
Vay günüdür, müsəlmana vay günü!**

Beləliklə, xüsusilə 19-cu əsrin ikinci yarısında «tarixi-coğrafi Azərbaycan»ın cənubunda yaşayan soydaşlarımızdan fərqli bir ictimai-siyasi həyata qovuşmaları Quzey Azərbaycan türklərində milli düşüncənin oyanmasına və bunun nəticəsində artıq yalnız dini deyil, milli mənsubiyyət adı altında

rın izahı ilə bağlı müəyyən mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Beləliklə, imperiyanın hansı niyyətlər güdməsindən asılı olmayaraq A.A.Bakıxanov «tarixi-coğrafi Azərbaycan» ərazisində yaşayan türk millətinin yığcam xronoloji tarixini yazmış, M.Kazımbəy bu millətin ədəbi dilinin əsil adını müəyyən etməyə çalışmış və onu türk-tatar dilinin «Azərbaycan ləhcəsi» adlandırmış, M.F.Axundzadə arəb əlifbasında və İslam dinində islahatların aparılması təklifləri ilə yanaşı, «millət» anlayışını da Qərb düşüncəsinə uyğun şərh etmiş, H.Zərdabi isə mücərrəd «millət» anlayışını konkret Quzey Azərbaycan türklərinə aid edərək onu maarifləndirməyə – cəhalətdən xilas etməyə çalışmış, milli-dini birliyə səslənmiş və «Əkinçi» qəzetini (1875-1877) nəşr etməklə yalnız milli mətbuatın əsasını qoymamış, həm də milli şüurun inkişafına mühüm təkan vermişdir. 18 Əsrləndə H.Zərdabinin «Əkinçi»si ilə milli özünüdərk prosesi konkret bir istiqamət almış və yeni dövrdə Azərbaycan Türk milli ideyasının özünü qoymuşdur. Ümumiyyətlə, 1873-cü ildə Azərbaycan Türk teatrının yaradılması, 1875-ci ildə çar Rusiyasında ilk Türk qəzeti «Əkinçi»nin Bakıda nəşrə başlaması, bunun ardınca Ünsizadə qaradaşları tərəfindən Türk dilində «Ziyayi-Qafqaziyə», «Kəşkül» rus dilində «Kaspi», «Baku», «Bakinski vedomosti» qəzetlərinin, 19 nəşri 19-cu əsrin sonlarına doğru Quzey Azərbaycanın mədəni həyatında baş vermiş çox mühüm hadisələr idi.